

Невідомий польський документ про Великий голод в Україні: зі спогадів керівника радянського відділу східного департаменту МЗС ІІ Речіпосполитої Станіслава Забелла

Анотація. Мета дослідження – оприлюднити та проаналізувати досі невідомий фрагмент спогадів польського дипломата про Великий голод в Україні 1932–1933 рр. **Методологія** полягає у застосуванні критичного аналізу до джерела, порівнянні його змісту з іншими доступними джерелами дипломатичного та розвідувального походження. **Наукова новизна.** Уперше опубліковано і проаналізовано невідомі раніше матеріали про Голодомор 1932–1933 рр. авторства провідного радянського МЗС міжвоєнної Польщі. **Висновки.** Про Голодомор 1932–1933 рр. написано багато. Проводяться нові дослідження. Аспект Великого голоду також неодноразово аналізувався на підставі дипломатичної й розвідувальної документації ІІ Речіпосполитої. Утім, це не означає, що в польських архівах уже не можна віднайти невідомих матеріалів. І хоч більшість документів опубліковано, однак досі трапляються цікаві знахідки. Одна з таких – фрагмент спогадів дипломата, котрий, перебуваючи в Москві, не тільки чув про голод і читав про нього в рапортах польських консульських установ з України, але й, заступаючи керівника генерального консульства Польщі у Харкові, у серпні та вересні 1933 р. особисто зіткнувся з реаліями голоду. С.Забелло аналізує причини трагедії селянства, на основі розмов зі впливовим радянським журналістом К.Радеком намагається відповісти на питання, скільки людей померло, пише про акти канібалізму.

Ключові слова: Забелло, спогади, Голодомор, кількість жертв Великого голоду в Україні в 1932–1933 рр., канібалізм, Харків, Україна, польська дипломатія.

Про Голодомор в Україні 1932–1933 рр. написано вже дуже багато. Тривають нові дослідження різних аспектів Великого голоду. Також ця проблематика неодноразово обговорювалася на підставі документів Міністерства закордонних справ міжвоєнної Польщі, 2-го відділу Генерального штабу Війська польського (військова розвідка, так звана «двуйка»). Опубліковано збірники архівних матеріалів¹. З'явилися численні наукові статті польських авторів², у тому числі на українській

¹ *Kuśnierz R.* Głód na Ukrainie w latach 1932–1933 w świetle zbiorów Archiwum Akt Nowych oraz Centralnego Archiwum Wojskowego w Warszawie // *Dzieje Najnowsze*. – 2007. – №2. – S.129–159; Pomór w „raju bolszewickim”: Głód na Ukrainie w latach 1932–1933 w świetle polskich dokumentów dyplomatycznych i dokumentów wywiadu / Red. R.Kuśnierz. – Toruń, 2008; *Holodomor 1932–1933: Wielki Głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu* / Red. J.J.Bruski. – Warszawa, 2008; *Holodomor: The Great Famine in Ukraine 1932–1933*. – Warsaw; K., 2009.

² *Kuśnierz R.* The Question of the Holodomor in Ukraine of 1932–1933 in the Polish diplomatic and intelligence reports // *Holodomor Studies*. – Winter – Spring 2009. – №1. – P.77–90; *Idem.* Obraz głodującej wsi ukraińskiej w latach trzydziestych XX w. w dokumentach polskich przedstawicielstw dyplomatycznych w ZSRR i polskiego wywiadu // *Polska i jej Wschodni Sąsiedzi*. – 2009. – S.64–75; *Idem.* The Impact of the Great Famine on Ukrainian Cities: Evidence from the Polish Archives // *Harvard Ukrainian Studies*. – 2013. – №30. – P.16–31; *Бруску Я.Я.* Большой голод на Украине в свете документов польской дипломатии и разведки // *Европа*. – 2006. – Т.6, №4(21). – С.97–152; *Bruski J.J.* Polska wobec Wielkiego Głodu na Ukrainie 1932–1933 // *Polska Ukraina Osadczuk*: Księga Jubileuszowa ofiarowana Profesorowi Bohdanowi Osadczukowi w 85. rocznicę urodzin / Red. B.Berdychowska, O.Hnatiuk. – Lublin, 2007. – S.213–246; *Idem.* Nieznane polskie dokumenty na temat Holodomoru: Efekty rekonesansu archiwalnego w Moskwie // *Nowa Ukraina: Zeszyty Historyczno-Politologiczne*. – 2008. – №1-2 (5-6). – S.64–76; *Idem.* In search of New Sources: Polish Diplomatic and Intelligence Reports on the Holodomor // *Holodomor and Gorta Mór: Histories, Memories and Representations of Famine in Ukraine and Ireland* / Ed. C.Noack, L.Janssen, V.Comerford. – London; New York, 2012. – P.215–230; *Idem.* Obraz ukraińskiego Wielkiego Głodu w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu // *Holodomor. Polska. Polskie ofiary (1932–1933)* / Red. M.Dworczyk, R.Kuśnierz. – Warszawa, 2019. – S.63–80.

мові³. Остання у часі помітна польська публікація – опублікована Сеймовим видавництвом колективна монографія «Голодомор. Польща. Польські жертви (1932–1933)»⁴. Окрім аналізу різних аспектів трагедії у книжці обговорено та оприлюднено зроблені співробітниками «двійки» фотографії українського й радянського села 1930-х рр.⁵

Написане вище не означає, що в польських архівах уже не можна віднайти жодних досі незнаних матеріалів, де згадується Великий голод в Україні 1932–1933 рр. Звісно, годі очікувати на відкриття великої кількості якихось нових і невідомих документів, адже репрезентативний масив їх на цей час опубліковано. Однак один із таких невідомих – це фрагмент спогадів, який ми тут публікуємо.

Дипломат Станіслав Забелло (1902–1970 рр.) у міжвоєнний період уважався провідним радянологом у МЗС II Речісполитої. Саме таку думку щодо нього мав глава зовнішньополітичного відомства в 1932–1939 рр. Ю.Бек⁶. С.Забелло був одним із тих польських фахівців, які застерігали від недооцінки небезпеки з боку більшовицької держави. У прочитаних 1936 р. лекціях для співробітників міністерства, аналізуючи радянську систему влади, він наголошував, що, попри численні труднощі, усе ж не передбачає її негайного краху. Ба навіть навпаки – вона з року в рік стає сильнішою у військовому та економічному відношенні, тож загальний баланс сил змінюється не на користь Польщі. «Небезпечно заплющувати очі на зміцнення радянської Росії, але не менша загроза – песимістично опускати руки перед небезпекою, яка нависла над нами», – стверджував дипломат⁷.

Народився С.Забелло на Віленщині, виховувався в польській шляхетській родині в Мінській губернії. Брав участь у війні з більшовиками 1920 р. Після цього вивчав право в Познанському університеті⁸. На службу у МЗС вступив 1925 р. Двома роками пізніше склав дипломатичний іспит і почав працювати у відділі Південно-Східної Європи східного департаменту зовнішньополітичного відомства. Потім була нетривала робота в польському посольстві в Белграді (1928–1929 рр.)⁹. Упродовж 1929–1934 рр. працював другим, а відтак першим секретарем у посольстві Польщі в Москві. Був одним із найближчих співробітників посла Ю.Лукаsevича¹⁰. У грудні 1934 р. С.Забелло повернувся до Варшави й очолив радянський відділ східного департаменту МЗС. Цю посаду він обіймав до початку Другої світової війни.

³ *Kuśnierz P.* Документи польської дипломатії про голодомор // Український історичний журнал. – 2008. – №6. – С.196–211; *Його ж.* Голод в Україні 1932–1933 рр. (за документами польських дипломатів) // Архіви України. – 2008. – №3-4. – С.46–52; *Його ж.* Документи польської дипломатії та розвідки про голодомор // Голод 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка: Мат. міжнар. наук. конф., Київ, 25–26 вересня 2008 р. / Відп. ред. І.Юхновський. – К., 2009. – С.144–168.

⁴ *Hołodomor. Polska. Polskie ofiary (1932–1933)* / Red. M.Dworczyk, R.Kuśnierz. – Warszawa, 2019. Тут уміщено статті польських, українських, американських дослідників і дослідниць: О.Бертельсен, Я.Я.Брусського, В.Кудели-Свонтек, С.Кульчицького, Г.Куромії, Р.Кушнежа, Г.Стронського, Ю.Шаповала, Р.Висоцького. У 2020 р. вийшла англomовна версія цієї книги: *The Holodomor – Poland – Polish Victims (1932–1933)* / Eds. M.Dworczyk, R.Kuśnierz. – Warszawa, 2020.

⁵ *Kuśnierz R.* Wielki Głód i sowiecka wieś lat 30. XX w. na zdjęciach wywiadu wojskowego Drugiej Rzeczypospolitej // *Ibid.* – S.81–110. Англomовна версія цієї статті: *Kuśnierz R.* The Great Famine and the Soviet Countryside of the 1930s in the Photographs by Military Intelligence of the Second Republic of Poland // *The Holodomor – Poland – Polish Victims...* – P.79–114.

⁶ *Kruszyński M.* Moskiewski epizod Stanisława Zabielly // *Res Historica.* – 2008. – №26. – S.91.

⁷ *Kuśnierz R.* In the World of Stalinist Crimes: Ukraine in the Years of the Purges and Terror (1934–1938) from the Polish Perspective. – Edmonton; Toronto 2020. – P.115.

⁸ *Serwatka T.* Odprężenie w stosunkach polsko-sowieckich na przełomie 1933/1934 r. oraz wizyta Józefa Becka w Moskwie w świetle pamiętników Stanisława Zabielly // *Czasopismo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich.* – 2000. – №11. – S.183.

⁹ *Ibid.*

¹⁰ *Ibid.* Після роботи в Москві Юліуш Лукаsevич (1892–1951 рр.) отримав призначення в Париж. Більше про нього див.: *Kornat M.* Posłowie i ambasadorzy polscy w Związku Sowieckim (1921–1939 i 1941–1943) // *Polski Przegląd Dyplomatyczny.* – 2004. – №5. – S.157–167.

У 1939–1947 рр. перебував в еміграції – короткий час у Румунії, потім у Франції. Працював для польського еміграційного уряду, а по війні – уже для уряду комуністичної Польщі. Після капітуляції Франції С.Забелло не евакуювався до Лондона, як більшість польських урядовців. На території, контрольованій режимом Віші, від імені уряду Польщі у вигнанні опікувався емігрантами-співвітчизниками. За цю діяльність у грудні 1942 р. був заарештований гестапо й до самого кінця війни ув'язнений у концтаборах Бухенвальд, Дора, Берген-Бельзен. Потім недовго перебував у Лондоні, повернувся на Батьківщину. Працював у Польському інституті міжнародних відносин науковим консультантом видавництва «ПАКС»¹¹. Опублікував враження про своє перебування у Франції¹², а також історичну аналітику¹³. Спомини він почав фіксувати на власне 50-річчя, тобто 20 лютого 1952 р., і завершив роботу над ними незадовго до кончини в 1970 р. Написав чотири томи мемуарів, які після його смерті було передано Національній бібліотеці ім. Оссолінських у Вроцлаві (Оссолінеум), де вони зберігаються досі¹⁴.

Свої враження, що стосувалися Великого голоду, С.Забелло виклав на папері через 35 років після тих трагічних подій. Виникає питання: чи мають такі спомини якесь значення? Авжеж, з огляду на значну часову дистанцію завжди можуть виникнути сумніви стосовно дат і подій, описуваних автором. Але, з іншого боку, із плином років, коли хронологічна відстань дедалі збільшується, можна ще раз проаналізувати пережите, свідком чого довелося бути. Як підкреслював Т.Серватка, який 20 років тому опублікував інший фрагмент спогадів С.Забелла, їх автор не уникнув фактографічних неточностей¹⁵. Однак, аналізуючи спогади про голод в Україні, його не можна звинуватити в будь-яких помилках, хоч деякі зауваження напевно є полемічними. Крім того, описані у спогадах факти, пов'язані з перебуванням на той час С.Забелла в УСРР – як у генеральному консульстві II Речіпосполитої у Харкові, де він замінив Я.Каршо-Седлевського¹⁶, котрий поїхав у відпустку, так і описи ділових подорожей по Україні, які він здійснив у серпні 1933 р.¹⁷ разом із виконувачем обов'язків військового аташе капітаном В.Гарляндом¹⁸ та співробітником консульства, а також агентом «двуйки» й керівником пункту розвідки

¹¹ *Serwatka T.* Odręczenie w stosunkach polsko-sowieckich... – S.183; *Kruszyński M.* Moskiewski epizod... – S.111. Створена 1947 р. організація ПАКС (пол. Stowarzyszenie Pax; назва представляла собою аббревіатуру від Польської асоціації католиків світських та вказівку на латинське слово «рах» – тобто «мир») об'єднувала католиків, які співпрацювали з комуністичним режимом. За її допомогою влада ПНР намагалася підпорядкувати католицьку церкву.

¹² *Zabiello S.* Na posterunku we Francji. – Warszawa, 1967.

¹³ *Zabiello S.* W kręgu historii. – Warszawa, 1970.

¹⁴ Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu. – Sygn.18892/II (Stanisław Zabiello. Wspomnienia z lat 1902–1936. – Т.ІІІ. – Cz.1).

¹⁵ *Serwatka T.* Odręczenie w stosunkach polsko-sowieckich... – S.185.

¹⁶ Ян Каршо-Седлевський (1891–1955 рр.) працював у СРСР упродовж 1931–1937 рр. Спочатку в посольстві Польщі в Москві, а потім (від 1932 р.) в УСРР. Очоловав польські консульства у Харкові (1932–1934 рр.), згодом у Києві (до кінця вересня 1937 р.). 1 жовтня 1937 р. повернувся до Варшави в розпорядження МЗС. Під час перебування в Україні співпрацював із 2-м відділом Генерального штабу, керуючи пунктом розвідки «Карш» («Karsz»). Наприкінці 1938 р. призначений послом в Афганістані, Іраку та Ірані. У середині 1942 р. переведений до Бейрута, а з серпня 1943 по липень 1945 рр. працював у польському Міністерстві закордонних справ у Лондоні. По війні жив за кордоном. Був членом Комітету вільної Європи, помічником редактора в Бібліотеці Конгресу США. Помер у Вашингтоні 1955 р. (див.: *Archiwum Akt Nowych w Warszawie. – Prezydium Rady Ministrów w Warszawie. – Sygn.255. – K.16–18; Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie. – Oddział II Sztabu Głównego (Generalnego). – Sygn.I.303.4.1985).*

¹⁷ Перший маршрут: Харків – Дніпропетровськ – Запоріжжя – Нікополь – Кривий Ріг – Харків; другий: Харків – Київ – Черкаси – Знамянка – П'ятихатка – Кривий Ріг – Харків.

¹⁸ Владислав Гарлянд (1897–1939 рр.) виконував обов'язки військового аташе в Москві з лютого 1933 (після відкликання полковника Я.Ковалевського) до грудня 1935 рр., коли цю посаду обійняв підполковник К.Заборовський. В.Гарлянд був помічником останнього два роки. Після повернення до Варшави очолював технічний підрозділ у 2-му відділі Генерального штабу. Загинув під час Вересневої кампанії 1939 р. (див.: *Kuśnierz R.* In the World of Stalinist Crimes... – P.X–XI; *Kruszyński M.* Ambasada RP w Moskwie 1921–1939. – Warszawa, 2010. – S.287).

М.13 («placówka wywiadowcza») З.Мілошевським¹⁹ – не викликають жодних сумнівів і підтверджуються в підготовлених тоді звітах відповідним польським органам влади²⁰.

Причини голоду С.Забелло вбачав у спустошенні як наслідку здійсненої більшовиками колективізації. Опір селян і знищення індивідуального селянського господарства призвели до катастрофи. Він підкреслював, що дипломатичний корпус у Москві на «власній шкурі» помітив, що взимку 1932–1933 рр. була дуже погана ситуація щодо поставок продовольства. За словами польського представника, у спеціальних магазинах, де іноземні дипломати отримували продукти, із м'яса були лише заморожені сибірські індички та орябки. Такий «монотонний вибір» призвів до того, що «через уживання в їжу місяцями кожного другого дня індичок ми не могли на них дивитися. І це насправді мені залишилося до сьогоднішнього дня».

Ще одна цікава річ – оцінка кількості жертв голоду. С.Забелло писав, що впливовий радянський журналіст К.Радек у розмові з ним заявив, начебто загинули 2 млн людей. Сам же колишній польський дипломат підкреслював, що ймовірна кількість жертв становила 2–3 млн, включаючи померлих під час колективізації. У цьому місці варто підкреслити, що дипломати та співробітники розвідки давали різні оцінки. Я.Каршо-Седлевський і В.Гарлянд писали у своїх звітах про 5 млн²¹. Причому останній посилався на розмову з начальником телеграфу у Кривому Розі під час подорожі Україною у серпні 1933 р.²² Це свідчить, що цифра 5 млн жила своїм життям серед мешканців республіки як вірогідна кількість померлих.

С.Забелло (ліворуч) та В.Гарлянд під час подорожі Україною – перед входом до готелю у Кривому Розі (серпень 1933 р.; Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie)

¹⁹ Здзіслав Мілошевський (1899–1970 рр.) працював у польському консульстві у Харкові в 1932–1935 рр. На початку жовтня 1935 р. переведений до посольства II Речіпосполитої в Москві. Заскочений на квартирі з повією, уже 12 жовтня відкликаний у Польщу. Під час перебування у СРСР працював на військову розвідку, багато фотографував. У згаданій поїздки на південь України фіксував на фотоплівку відвідані об'єкти, у тому числі зернове депо на Дніпрі (коли саме лютував голод). Саме З.Мілошевський зробив єдину відому світлинку С.Забелла та В.Гарлянда (уміщена у цій статті). До початку Другої світової війни працював у МЗС у Варшаві. У вересні 1939 р. у складі урядової колони вирушив до Румунії, а згодом через Болгарію й Туреччину потрапив в Єрусалим, де вів радіопрограми для польських солдатів. Відтак опинився в Лівані, звідки в 1945 р. виїхав до Великобританії. Опублікував кілька праць про СРСР, у тому числі видану 1947 р. в Єрусалимі авторським накладом книжку «Колективізація радянського села» («Kolektywizacja wsi sowieckiej»). Див.: Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie. – Oddział II Sztabu Głównego (Generalnego). – Sygn.I.303.4.2012. – K.5; *Kuśnierz R.* In the World of Stalinist Crimes... – P.XVI, 2; *Zasada S.* Kronika trzeciej A // Znak. – 2010 (kwiecień, №659) [Електронний ресурс]: <https://www.miesiecznik.znak.com.pl/6592010stanislaw-zasadakronika-trzeciej-a-2/>

²⁰ Див.: Pomór w «*raju bolszewickim*»... – S.114–115.

²¹ Ibid. – S.115, 122, 147; *Kuśnierz R.* «Nas, Polaków, nie ma kto bronić...»: Represje wobec Polaków w Związku sowieckim w latach 1935–1938 w materiałach MSZ i wywiadu wojskowego Drugiej Rzeczypospolitej. – Łomianki, 2018. – S.99.

²² Свого співрозмовника В.Гарлянд описав як «людину середнього віку, напівінтелігентну». У звіті він зазначав:

«Коли я запитав його, як пояснити такий жвавий рух людей на залізницях і судах, він знову сказав: “Вони шукають кращого життя, у надії, що деінде буде ліпше. Теперто це нічого. Аби пан бачив, що відбувалося навесні! Тисячі людей бродили Україною в пошуках шматка хліба. Скільки їх загинули в дорозі!”. Потім, злякавшись своєї відвертості, утік від мене, навіть не попрощавшись».

Варто додати, що консул II Речіпосполитої в Києві С.Сосницький повідомляв в одній зі своїх доповідей (підкреслюючи, що це неперевірена інформація) про 10 млн жертв голоду. Див.: Pomór w «*raju bolszewickim*»... – S.109, 115.

С.Забелло особисто зіткнувся з реаліями голоду в УСРР. Він згадував, що, перебуваючи у серпні 1933 р. у Харкові, кожного разу, виходячи на вулицю, натрапляв принаймні на декілька неприбраних трупів.

Невід'ємним елементом Голодомору в Україні стали випадки канібалізму. Про це згадував і С.Забелло. За його словами, під час перебування у СРСР до нього доходила така інформація, але він їй не довіряв, трактуючи це як вигадки наляканих та голодних людей. Однак багатьма роками пізніше зустрів адвоката, котрий сказав йому, що під час німецької окупації зустрів в Україні жінку, яка вбила та з'їла власну дитину, за що й була засуджена на 10 років в'язниці.

Фрагмент спогадів

Другим питанням, яке дуже цікавило нас у той час, у нашій радянській аналітиці, була катастрофа голоду. Про радянське сільське господарство я вже писав кілька разів. Я просто хочу наголосити на принциповій різниці між сприйняттям насильницької колективізації в бідних та відсталих регіонах – уся Північна й Центральна Росія, Білорусія, більша частина азійської Росії, особливо там, де обробіток землі не був головним доходом селянського господарства, як у багатих і родючих районах України, Кубані, Центрально-Чорноземної області, частині Поволжя. По-перше, ці регіони були для радянської держави найважливішими з погляду зернової економіки. Тому, власне, там робився найбільший акцент на повну колективізацію, що мало вирішити гострі проблеми забезпечення міста хлібом. По-друге, заможніші, котрі зазвичай добре хазяйнували в індивідуальних господарствах селяни (така форма господарювання, як «мир», не була знаною) особливо гостро та з найбільшим почуттям кривди сприймали нові, створені проти їхньої волі колективні форми сільського господарства. Першою їх реакцією був пасивний опір, саботаж і зведення до мінімуму роботи в колгоспі, відсутність ініціативи щодо усунення численних недоробок, організаційно-матеріальних вад, а також дефіцит реманенту, тяглової сили тощо. Власну худобу різали на місці, щоб не віддавати за дарма в колгосп (брак м'яса стане фактом лише за кілька років). Результатом були погано або й зовсім незасіяні поля, провал у тваринництві. Починаючи з сезону 1931–1932 рр. партійні та економічні органи відчули результати колективізаційної акції, але влада не реагувала на це належним чином і не намагалася виправити ситуацію, тому сезон 1932–1933 рр. уже призвів до тотальної катастрофи.

У 1932 р. ми знали, що справи погані. Але також було відомо, що селяни завжди мають якісь приховані запаси, їдять залишки своїх курей, свиней, овець тощо, якимось виживають. Вагомим сигналом того, що з продовольством уже дуже погано, стало те, що впродовж зими 1932–1933 рр. дипломатичний корпус у Москві, який забезпечувався у спеціальних магазинах, що їх пізніше в Польщі називали «за жовтою завісою»²³, узагалі перестав отримувати м'ясо – постачали лише морожених сибірських індиків та орябків. Звичайно, це абсолютно непогані речі, але через уживання в їжу місяцями кожного другого дня індичок ми не могли на них дивитися. І це насправді мені залишилося до сьогоднішнього дня. Ми першими організували доставку продовольства (м'яса, масла, яєць, ковбаси тощо в металевих ящиках у льоду) зі Стовбців²⁴. Пізніше інші пішли за нами, використовуючи

²³ Спеціальні магазини з дефіцитними товарами для комуністичної номенклатури.

²⁴ Стовбці (пол. Stolpce, білор. Стоўбцы) – у міжвоєнний період польська станція на кордоні з СРСР. Тепер місто в Республіці Білорусь.

Стовбці або латвійську прикордонну станцію на лінії Вітебськ – Рига. Залежно від того, який дипломатичний кур'єр, і з якого посольства їхав – перевозив ці продукти у своєму службовому багажі. Це нам трохи дорожче обходилося в наших їдальнях, але, якщо я не помиляюся, ми не платили більше 150 злотих на місяць при зарплаті мінімум 800 злотих для контрактного персоналу та шоферів, і до 5000 злотих для посла, але з представницькими витратами. Москва (мається на увазі посольство в Москві – *Р.К.*) все ще була надзвичайно прибутковим і тому особливо бажаним місцем для службовців 2-ї і 3-ї категорій. Дипломатичний персонал переважно хотів у західний світ, а ті, хто насправді цікавився східними питаннями, добровільно їхали у СРСР до однієї з наших місій.

Улітку 1933 р. в Москві ми вже добре знали, що на півдні жахливий голод, що там гинуть тисячами, що розпочалася відчайдушна втеча людей, які не задумуючись покидають житла, просто щоб вирватися з цього пекла, рушають кудись, де можна дістати шматок хліба. Іноземні журналісти оцінювали, що смертність від голоду це 10 млн. Німці, більш обережніші, говорили про 7–8 млн. Деякі радянські службовці бурмотіли²⁵ про 1 млн жертв. Радек навів число – 2 млн. Я думаю, що можна прийняти цифру 2–3 млн²⁶, включаючи жертв репресій проти так званих куркулів, котрих влада, як і партійні органи оголосила винними в контрреволюційній діяльності через саботаж сільськогосподарських робіт та знищення «спільної власності». Звичайно, у радянській пресі про ці катаклізми не було ані слова²⁷.

Усі, хто в той час подорожував Південною Росією²⁸, розповідали про драматичні сцени, що траплялися на залізничних вокзалах, коли голодний та істеричний натовп штурмував попутні поїзди, щоб бодай кудись поїхати. Діти обліплювали вагони, благаючи: «Дай шматок хліба!»²⁹. Я сам, їдучи швидкісним потягом з Одеси до Москви, бачив на невеликих станціях, які ми проминали без зупинки, такі людські юрми. На вузлових пунктах, де ми зупинялися, міліція не допускала втікачів (від голоду – *Р.К.*) на платформи, але все одно завжди багато було тих, хто чіплявся до вагонів, що збільшувало кількість досить ефективно ліквідованих за останні десять років «безпритульних». Грошей ці діти не хотіли – лише їжі.

Коли у серпні 1933 р. я перебував у Харкові, один аспект стихійного лиха був уже набагато м'якшим. Зернові культури визрівали, були добрі очікування на тогорічний урожай, а влада, використовуючи всі можливі засоби, збільшила осінні та весняні посівні площі порівняно з найгіршим у цьому відношенні минулим роком. Тож ті, хто пережили найважчі дні після збирання врожаю³⁰, уже не рухалися з місця, голодні чекали на врожай із надією, що під час державних реквізицій удасться зберегти щось і для себе. У своїх численних подорожах залізницею, автомобілем, літаком і судном усією Правобережною та Лівобережною Україною я більше вже не бачив таких, як раніше, натовпів біженців на станціях.

²⁵ У польському тексті: *sowieciarze bąkali*.

²⁶ Найбільш вірогідні дані, що стосуються кількості померлих від голоду, це 3,9 млн жертв (див.: *Левчук Н., Боряк Т., Воловина О., Рудницький О., Ковбасюк А.* Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932–1934 рр.: нові оцінки // Український історичний журнал. – 2015. – №4. – С.87; *Левчук Н.* До питання про «старі» та «нові» підходи до оцінки втрат населення України внаслідок Голодомору 1932–1933 рр. // Там само. – 2018. – №2. – С.180).

²⁷ Про радянську пропаганду під час Голодомору див.: *Kuśnierz R.* Propaganda radziecka w okresie Wielkiego Głodu na Ukrainie (1932–1933) // *Dzieje Najnowsze*. – 2004. – №4. – С.29–46; *Idem.* Ukraina w latach kolektywizacji i Wielkiego Głodu (1929–1933). – Toruń, 2005. – С.174–189.

²⁸ У міжвоєнний період назву «Росія» нерідко вживали як синонім СРСР.

²⁹ У польському тексті: транслітерований російськомовний запис «Дай кусок хліба!». Польські документи про голодуючих людей на залізничних станціях див.: *Pomóg w «gaju bolszewickim»...* – С.100, 117, 163.

³⁰ У польському тексті: *przednówek*.

Однак це не зменшило кількості жертв голоду. Не було випадку, коли б, ідучи вулицями Харкова, я не натрапив на принаймні пару трупів, яких ще не встигли прибрати. Поверталися чутки про канібалізм³¹. Як завжди, у мене щодо цього переважав скептицизм. Але в Києві розповідали мені як доведену річ про факти канібалізму у Сквирі, за Білою Церквою. Я їздив туди машиною, утім, звісно, на зовнішній погляд нічого не можна було стверджувати. Так сталося, що через багато-багато років, десь у 1968-му, я зустрівся з адвокатом, котрий працював в апараті ПАКС, який під час Другої світової війни служив у розвідці Армії крайової на окупованих німцями територіях. Він розповів мені, що, перебуваючи у Сквирі, йому показували одну жінку – вона нещодавно повернулася з тюрми, де провела майже десять років за те, що вбила і з'їла свою маленьку дитину. Вигляд її був дещо дивним, хоча й нібито абсолютно нормальним. Усе ж люди сторонилися її.

У вересні, наприкінці мого перебування в Україні, ситуація почала якось вирівнюватися. Придушення опору тих, хто залишився, або повернувся з безвиглядних поневірянь, укупі з пом'якшенням ставлення влади до потреб та інтересів сільського населення під час реквізицій, дало на тлі кращого врожаю певну стабілізацію колгоспів³² – здебільшого на основі формули, що хліб іде на користь держави, або як посівний матеріал, натомість селяни живуть та харчуються з невеликих особистих підсобних господарств (до 1 га), які тоді влада почала толерувати. Вони давали трохи картоплі та овочів, дозволяли прогодувати 1–2 корови, кількох свиней, домашню птицю. Однак у кінці цього літа відбулися великі бунти, можна сказати навіть повстання у трьох станицях (близько 100 000 мешканців) на Кубані, де, очевидно, знову почали закручувати гайку реквізицій. У газетах з'явилась якась згадка, що дало мені поживу для роздумів. Якось я був на офіційному банкеті, де сидів поряд із радянським генералом. Мені вдалося розговорити його так, що він забув про те, що має справу з іноземцем (на тлі мого володіння мовою та знання радянських реалій). Він підтвердив загрозливі розміри подій на Північному Кавказі та відправлення для придушення «безладу» офіцерських шкіль із Москви – як більш надійних формувань, ніж регулярні війська. Після розправи станиці повністю знелюдніли, адже вцілілих мешканців вислали на Північ і в Казахстан. Це був останній перед Другою світовою війною прояв прагнень козацтва до свободи.

*Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu. – Sygn.18892/II
(Stanisław Zabiello. Wspomnienia z lat 1902–1936. – T.III. – Cz.2)*

³¹ Про такі випадки писали у своїх звітах польські дипломати, співробітники консульств та агенти військової розвідки: Г.Янковський, Я.Каршо-Седлевський, В.Міхневич, Ю.Писарчикувна, В.Гарлянд, С.Сосницький, П.Курницький, Я.Лагода (див.: *Pomór w «raju bolszewickim»...* – S.37, 75, 81, 89, 91, 93, 95, 107, 113, 136, 164).

³² Віце-консул П Речіпосполитої в Києві П.Курницький виразно змалював стан селянства після Великого голоду. В одному із звітів 1935 р. він підкреслював, що це були зведені до стану невільників виробники збіжжя для влади, котрі раділи вже через сам факт відсутності голоду (див.: *Kuśnierz R. In the World of Stalinist Crimes...* – P.113):

«У суспільстві, доведеному до такого морального стану, питання невдоволення чи симпатії регулюється дуже примітивними засобами: багатом і хлібом. Мінімальне покращення економічних умов існування усуває травми та навіть ненависть до режиму. Зважаючи на переконання мас про те, що ступінь «багатства», використання, експлуатації, попри будь-який спротив і навіть супутні обставини (такі, як неврожай, посуха тощо), може регулюватися правлячим центром, у масах утверджується переконання, що «це добре вже тоді, коли це не дуже погано». [...] Якщо все не так погано, як могло б бути – слід дякувати ї за це. А коли до цього ще й кинуть кілька тельбухів (пол.: *ochłapy*) у вигляді продовольчого кредиту (з поверненням із 10-відсотковою надбавкою в рік) [...], «свідомий і вільний» громадянин радянської України, котрий добре знає силу та гнів влади, відчуває себе майже примиреним з існуючим порядком речей».

REFERENCES

1. Bruski, J.J. [2006]. Bolshoi golod na Ukrainie v svete dokumentov polskoi diplomatii i razvedki. *Evropa*, 4, 129–149. [in Russian].
2. Bruski, J.J. [ed.]. [2008]. *Hołodomor 1932–1933: Wielki Głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu*. Warsaw: PISM. [in Polish].
3. Bruski, J.J. [2012]. In search of New Sources. Polish Diplomatic and Intelligence Reports on the Holodomor. *Holodomor and Gorta Mór: Histories, Memories and Representations of Famine in Ukraine and Ireland*. C.Noack, L.Janssen, V.Comerford (eds). London; New York: Anthem Press, 215–230.
4. Bruski, J.J. [2008]. Nieznane polskie dokumenty na temat Hołodomoru. Efekty rekonesansu archiwalnego w Moskwie *Nowa Ukraina. Zeszyty Historyczno-Politologiczne*, 1-2 [5-6], 64–76. [in Polish].
5. Bruski, J.J. [2019]. Obraz ukraińskiego Wielkiego Głodu w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu. *Hołodomor. Polska. Polskie ofiary (1932–1933)*. M.Dworczyk, R.Kuśnierz (eds). 63–80. Warsaw: Wydawnictwo Sejmowe.
6. Bruski, J.J. [2007]. Polska wobec Wielkiego Głodu na Ukrainie 1932–1933. *Polska Ukraina Osadczuk. Księga Jubileuszowa ofiarowana Profesorowi Bohdanowi Osadczukowi w 85. rocznicę urodzin*. B.Berdychowska, O.Hnatiuk (eds). 213–246. Lublin: UMCS. [in Polish].
7. Dworczyk, M., Kuśnierz, R. (eds) [2019]. *Hołodomor. Polska. Polskie ofiary (1932–1933)*. Warsaw: Wydawnictwo Sejmowe. [in Polish].
8. Kornat, M., [2004]. Postowie i ambasadorzy polscy w Związku Sowieckim (1921–1939 i 1941–1943). *Polski Przegląd Dyplomatyczny*, 5, 157–167. [in Polish].
9. Kuśnierz, R. [2008]. Dokumenty polskoi dyplomacji pro hołodomor. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 6, 196–211. [in Ukrainian].
10. Kuśnierz, R. [2009]. Dokumenty polskoi dyplomacji ta rozvidky pro hołodomor. *Hołod 1932–1933 rokiv v Ukraini: Prychyny, demohrafichni naslidky, pravova otsinka. Materialy naukovoi konferentsii, Kyiv 25–26 veresnia 2008 roku*. Ed. I.Yukhnovskiy. 144–168. Kyiv: VD «Kyievo-Mohylianska akademiiia». [in Ukrainian].
11. Kuśnierz, R. [2007]. Głód na Ukrainie w latach 1932–1933 w świetle zbiorów Archiwum Akt Nowych oraz Centralnego Archiwum Wojskowego w Warszawie. *Dzieje Najnowsze*, 2, 129–159. [in Polish].
12. Kuśnierz, R. [2008]. Hołod w Ukraini 1932–1933 rr. (za dokumentamy polskykh dyplomativ). *Arkhivy Ukrainy*, 3-4, 46–52. [in Ukrainian].
13. Kuśnierz, R. [2013]. The Impact of the Great Famine on Ukrainian Cities: Evidence from the Polish Archives. *Harvard Ukrainian Studies*, 30, 16–31.
14. Kuśnierz, R. [2020]. *In the World of Stalinist Crimes: Ukraine in the Years of the Purges and Terror (1934–1938) from the Polish Perspective*. Edmonton; Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press.
15. Kuśnierz, R. [ed.]. [2018]. „Nas, Polaków, nie ma kto bronić...” *Represje wobec Polaków w Związku Sowieckim w latach 1935–1938 w materiałach MSZ i wywiadu wojskowego Drugiej Rzeczypospolitej*. Łomianki: LTW. [in Polish].
16. Kuśnierz, R. [2009]. Obraz głodującej wsi ukraińskiej w latach trzydziestych XX w. w dokumentach polskich przedstawicielstw dyplomatycznych w ZSRR i polskiego wywiadu. *Polska i jej Wschodni Sąsiedzi*, 64–75. [in Polish].
17. Kuśnierz, R. [ed.]. [2008]. *Pomór w „raju bolszewickim”: Głód na Ukrainie w latach 1932–1933 w świetle polskich dokumentów dyplomatycznych i dokumentów wywiadu*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek. [in Polish].
18. Kuśnierz, R. [2004]. Propaganda radziecka w okresie Wielkiego Głodu na Ukrainie (1932–1933). *Dzieje Najnowsze*, 4, 29–46. [in Polish].
19. Kuśnierz, R. [2009]. The Question of the Holodomor in Ukraine of 1932–1933 in the Polish diplomatic and intelligence reports. *Holodomor Studies*, 1, 77–90.
20. Kuśnierz, R. [2005]. *Ukraina w latach kolektywizacji i Wielkiego Głodu (1929–1933)*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe GRADO. [in Polish].
21. Kuśnierz, R. [2019]. Wielki Głód i sowiecka wieś lat 30. XX w. na zdjęciach wywiadu wojskowego Drugiej Rzeczypospolitej. *Hołodomor. Polska. Polskie ofiary (1932–1933)*. 81–110. Warsaw: Wydawnictwo Sejmowe. [in Polish].
22. Kruszyński, M. [2010]. *Ambasada RP w Moskwie 1921–1939*. Warszawa: IPN-KŚZpNP. [in Polish].
23. Kruszyński, M. [2008]. Moskiewski epizod Stanisława Zabiety. *Res Historica*, 26, 91–111. [in Polish].
24. Levchuk, N. [2018]. Do pytania pro „stari” ta „novi” pidkhody do otsinky vtrat naselennia Ukrainy vnaslidok Hołodomoru 1932–1933 rr. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2, 179–193. [in Ukrainian].
25. Levchuk, N., Boriak, T., Wolowyna, O., Rudnytskyi, O., Kovbasiuk, A. [2015]. Vtraty miskoho i silskoho naselennia Ukrainy vnaslidok Hołodomoru v 1932–1934 rr.: novi otsinky. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 4, 84–112. [in Ukrainian].
26. Mitoszewski, Z. [1947]. *Kolektywizacja wsi sowieckiej*. Jerozolima. [in Polish].
27. Serwatka, T. [2000]. Odprężenie w stosunkach polsko-sowieckich na przelomie 1933/1934 r. oraz wizyta Józefa Becka w Moskwie w świetle pamiętników Stanisława Zabiety. *Czasopismo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich*, 11, 183–201. [in Polish].
28. Zabięto, S. [1967]. *Na posterunku we Francji*. Warsaw: Pax. [in Polish].
29. Zabięto, S. [1970]. *W kręgu historii*. Warsaw: Pax. [in Polish].
30. Zasada, S. [2010]. Kronika trzeciej A. *Znak*, 659. Retrieved from: <https://www miesiecznik.znak.com.pl/6592010stanislaw-zasadakronika-trzeciej-a-2/> [in Polish].

Robert Kuśnierz

Habilitation Doctor, Professor,

Pomeranian University

[Stupsk, Poland], robert.kusnierz@apssl.edu.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6979-1424>

An Unknown Polish Document about the Great Famine in Ukraine: From the Memoirs of Stanisław Zabięto, the Head of the Soviet Section of the Eastern Department of the MFA of the Second Republic of Poland

Abstract. The research goal is to publish an unknown fragment of the memories of the Polish diplomat about the Great Famine in Ukraine in 1932–1933. **The research methodology.** Critical source analysis and comparison with other available materials of the Polish Ministry of Foreign Affairs and the military intelligence. **Scientific novelty.** The following text analyzes, for the first time, unknown memoirs of the Holodomor of 1932–1933, written by S.Zabięto, who was considered to be a leading Sovietologist in the Polish Ministry of Foreign Affairs in the interwar period. **Conclusions.** Much has already been written about the Holodomor of 1932–1933 and new researches are being underway. The aspect of the Great Famine has also been raised several times based on Polish diplomatic, consular and military intelligence documents of the Second Republic of Poland. This does not mean that no materials can be found in the Polish archives, where the Great Famine in Ukraine of 1932–1933 is mentioned. Of course, it is hard to expect to discover of a vast array of new and unknown sources. Most of the representative materials of this provenance have already been published. However, one of such unknown documents is a fragment of memories written by S.Zabięto, which we provide in this paper. S.Zabięto not only heard about hunger while in Moscow. He saw hunger with his own eyes when replacing the head of the Polish consulate general in Kharkiv, J.Karszo-Siedlewski, at the turn of August and September 1933. The Polish diplomat's analyses have treated the issue of the causes of the tragedy that had affected the peasants. Based on conversations with the Soviet dignitary, K.Radek, S.Zabięto estimated the number of famine victims. He also wrote about acts of cannibalism etc.

Keywords: Zabięto, memoirs, Holodomor, number of victims of the Great Famine in Ukraine in 1932–1933, cannibalism, Kharkiv, Ukraine, Polish diplomacy.